

Teoloji-Din Felsefesi İlişkisi: Hegel ve Tillich Örneği

The Relationship between Theology and Philosophy of Religion: The Case of Hegel and Tillich

Hakan HEMŞİNLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Felsefesi Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology,
Department of Philosophy of Religion, Van / Turkey

ORCID ID: 0000-0002-4988-2716

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Ağustos / August 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.780337

Atıf / Citation: Hemşinli, Hakan, "Teoloji-Din Felsefesi İlişkisi: Hegel ve Tillich Örneği / The Relationship between Theology and Philosophy of Religion: The Case of Hegel and Tillich", *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches* 54 (Aralık / December 2020/2), 131-152. doi: 10.29288/ilted.780337

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Felsefenin dinle veya teolojiyle olan ilişkisi, düşünce tarihinin her döneminde canlılığını sürdürmüş, insanlığın farklı düşünme faaliyeti sonucunda bu alanların birbirleriyle nasıl ilişkili olduğu konusunda ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Tarihi, İlkçağa kadar geri götürülen teolojinin felsefeyle her daim bir ilişkisi olmuştur. Orta Çağ'da ise bu ilişki daha farklı bir zemine kaymıştır. Aydınlanma döneminde ise rasyonel din ve Tanrı anlayışları, din felsefesi gibi sistematik bir disiplinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hegel'in din felsefesi alanındaki çalışmaları ise din felsefesini kendisine en çok benzeyen rasyonel teolojiden bağımsız hale getirmeye başlamıştır. Bu makalenin ana çerçevesini, teoloji ve din felsefesi arasındaki ilişki oluşturmaktadır. Bu ilişki, Hegel ve Tillich üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Makalenin temel amacı ise teoloji ve din felsefesi arasındaki ilişkiyi analiz etmek ve entelektüel bir çaba olarak bu alanların birbirinden tamamen keskin çizgilerle ayıramayacağını ortaya koymaya çalışmaktır. Ayrıca bu alanların birbiriyle yakın ve diyalektik bir ilişkilerinin olduğunu göstermek de çalışmanın diğer amacını örtük olarak içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Felsefe, Teoloji, Rasyonel Teoloji, Hegel, Tillich.

Abstract

The relationship of philosophy with religion or theology has maintained its vitality in every period of the history of thought, and as a result of different thinking activities of human beings, serious dissidences have arisen about how these fields are related to each other. Theology, which has an history that goes back to the Ancient Age, has always had a relationship with philosophy. In the Middle Ages, this relationship shifted to a different ground. In the Enlightenment period, rational understanding of religion and God paved the way for the emergence of a systematic discipline such as the philosophy of religion. Hegel's studies on philosophy of religion has led philosophy of religion to start gaining its independence from rational theology which is the field that resembles it most. The main framework of this article is the relationship between theology and the philosophy of religion. This relationship has been tried to be dealt with through Hegel and Tillich. The main purpose of this article is to analyze the relationship between theology and the philosophy of religion on the basis of two important names in the history of the philosophy of religion and try to reveal that these fields cannot be completely separated from each other as an intellectual effort. In addition, showing that these areas have a close and dialectical relationship with each other implicitly includes the other purpose of the study.

Keywords: *Philosophy of Religion, Philosophy, Theology, Rational Theology, Hegel, Tillich.*

Extended Summary

The relationship between philosophy and theology has continued dynamically since Ancient Greek thought. In this relationship, sometimes theology has become more dominant than philosophy, and sometimes philosophy has ignored theology. During and after the Enlightenment, the relationship between the philosophy of religion, which became more systematic with G. W. F. Hegel, and theology began to be discussed again. The philosophy of religion, which is considered to have emerged as a product of Hegel's criticism of the Enlightenment, is undoubtedly the discipline closest to theology. However, Hegel wanted to separate the philosophy of religion from both classical and natural (rational) theology. His philosophy of religion was formed as an alternative to the discredited metaphysics of natural theology. Hence, Hegel thinks that the main subject of the philosophy of religion is the nature and reality of the Absolute. However, he claimed that the concern of the philosophy of religion is not only the Absolute (God), but also its content is religion, and he tried to put forward that the philosophy of religion should be based on a different perspective from theology. At the basis of his philosophy of religion, there is the idea that the Absolute and religion are not only an object (matter) to be studied, but also a subject. Therefore, God as an Absolute being is the subject-object that actively lives as spirit, thought and reason both in himself and for himself and in the history, society, the state and man. This thought of Hegel is one of the most distinctive features that

distinguish natural theology which is called rational theology from the philosophy of religion. According to him, the philosophy of religion cannot confine itself to God alone like natural theology. In addition, this discipline must deal with religion, which is man's attitude towards the Absolute. Only in this way human being can reach a serious awareness of God. Paul Tillich, walking the borders between theology and the philosophy of religion, is regarded as one of the greatest existentialist theologians of the 20th century. He argues that philosophy and theology should not act independently from each other. This thought was reflected in his understanding of theology and philosophy of religion, and the task of theology and philosophy of religion was determined within this framework. Tillich argues that theology has two tasks, one of expressing the truth revealed by Christianity, and the other reinterpreting this truth in every age. Tillich, who describes himself as a theologian rather than a philosopher, states that he wants to combine these two tasks of theology in his understanding. He says that if philosophy breaks its ties with theology, it will submit to strong rationalism and such a reason will put the philosophy of religion in a difficult situation. Like Hegel, Tillich also argues that natural theology is inadequate. According to him, natural theology's understanding of God cannot produce solutions to today's existential problems. Therefore, he does not accept the perception of God as just a supernatural being or a pantheistic understanding of God. His God is Being itself, an Unconditional being, or a God above God. Thinking that approaches to understanding of God determine the direction and function of the philosophy of religion, Tillich thinks that two types of approaches symbolize two types of philosophy of religion. The first of these approaches can be summarized as overcoming alienation and the second as encountering a stranger as a stranger. In the second approach, God and man meet for the first time as strangers. Man describes God in a possible way. Tillich bases this distinction on the distinction between ontological philosophy of religion and cosmological philosophy of religion. He argues that the approach to overcoming alienation reveals the ontological philosophy of religion, and the encounter with the strangers reveals the cosmological philosophy of religion. In order to man not be alienated from both himself and God, the approach of cosmological philosophy of religion should be based on the approach of ontological philosophy of religion and they should not act independently from each other. Tillich, who says his theological attitude is to combine these two understandings, argues that a theology which does not correctly express God and divine truths and cannot interpret according to time, is not able to escape the traps of alienation. Likewise, he thinks that the philosophy of religion should not break with theology. Because, according to him, these disciplines as they are very close to each other on the one hand, affect each other, and on the other hand, they are under the influence of religion and affect the special history of religion. If these two disciplines break the bond between them, they will either be defeated by the requirements of the age or sacrifice the truth to the age. These two German thinkers, who agree that the subject of the philosophy of religion is God and religion, tried to reveal the differences of theology from the philosophy of religion. As an existential theologian, Tillich tried to establish a closer relationship between theology and the philosophy of religion than Hegel did. However, since Hegel prioritizes the essence and Tillich existence, naturally their approach to the subject is shaped within this framework. In this study, it has been tried to examine how Hegel, who is in an effort for a rational philosophy of religion, and existentialist theologian Tillich dealt with the relationship between philosophy and theology. It has been tried to be detected how the two thinkers's approaches to philosophy and theology determined their understanding of philosophy of religion. First of all, the thoughts of Hegel, who was a pioneer in the systematization of the philosophy of religion, were put forward in a descriptive way, especially in his work titled Lectures on the Philosophy of Religion. Secondly, Tillich's thoughts were addressed on the basis of his work Philosophy of Religion. In addition to explanatory information, evaluations have been made from time to time. In the conclusion part, a comparison has been made between Hegel and Tillich. The similar and different aspects of the approaches of the two philosophers to theology and philosophy of religion have been stated.

GİRİŞ

Bir disiplinin ortaya çıkışı ve şekillenışı tarihsel, kültürel, dinî ve toplumsal şartlar gibi farklı unsurlar tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle her disiplinin ortaya çıkış sürecini, kültürel kodlarını, dinî arka planını, tarihsel toplumsal ve kültürel şartlarını dikkate almak, o disiplinin daha iyi anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca bu disiplinlerin sınırlarını kesin ve net bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, onların ortaya çıkış süreçleri, konu, yöntem ve problemleri ele alış tarzları disiplinlerin kendi sınırlarını belirlemek için bize oldukça önemli ilkeler vermektedir. Çünkü bir disiplini diğer disiplinlerden ayıran en önemli özellik, o disiplinin konusu, yöntemi ve sorunları ele alış biçimidir.

Felsefe, aklın ilkelerinden hareket etmesi, eleştirel ve *dışarıdan* bakmasıyla, belirli bir dinin ilkelerini temele alan, bazı kabuller üzerine inşâ edilen ve *içeriden* bakan teolojiden farklıdır. Ancak bu farklılık, temelde iki disiplini karşıt konuma yerleştirmez. Çünkü gerek felsefe gerekse teolojinin temel konuları arasında ciddi bir paralellik bulunmaktadır. Tanrı'nın varlığı, sıfatları, evrenin kaynağı, insanın mahiyeti, mutluluk gibi birçok konu iki alanın da ilgilendiği konular arasındadır. Ancak ne felsefeyi ne de teolojiyi bu konulara mahkûm etmek doğru bir yaklaşımdır. Her alanın kendisine ait daha özel tartışma konuları ve yöntemleri bulunmaktadır. Bu nedenle felsefeyle teolojinin ortak konularından hareketle, felsefeyi bu konulara hapsedmek, felsefenin birey ve toplumdaki işlevini yok saymak anlamına gelecektir. Örneğin Batı dünyasında Aydınlanma dönemindeki felsefi hareketlilik, insanın teolojiyle olan ilişkisine yeni bir yön kazandırmıştır. Batı dünyası bilimsel ve toplumsal gelişmesini, felsefenin yardımıyla, teolojisini gözden geçirerek ve yeniden inşâ ederek başarmıştır.¹ Benzer şekilde, İslâm dünyasında Müslüman filozofların bilim, sanat gibi alanlara katkısını ve İslâm entelektüel geleneğinin oluşmasında felsefenin rolü görmezlikten gelinemez. Örneğin İslâm felsefesinin, Fahreddin er-Râzî ile birlikte anılan felsefi kelâmın oluşmasında kelâma yeni bir yön kazandırdığını hatırlamak faydalı olacaktır.²

Felsefeyle teolojinin sınırlarını keskin çizgilerle birbirinden ayırmak güçtür.³ Bu güçlük, din felsefesi ile teoloji arasındaki sınırlar söz konusu olduğunda daha da artmaktadır. Bir felsefi disiplin olarak din felsefesi ile teoloji arasındaki geçişgenlik, iki disiplinin birbirine çok yakın olduğunu göstermektedir. Çünkü din felsefesi, felsefi bir disiplin olması hasebiyle yöntemini felsefeden konusunu da dinden almaktadır. Dolayısıyla din felsefesiyle teoloji müşterek konulara taliptirler. Bu disiplinlerin birbirlerinden faydalanmaları ve birbiriyle sıkı bir ilişki içerisinde olmaları

¹ Şafak Ural, "Felsefe ve Teoloji", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 75.

² Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (Ankara: İSAM, 2013), 17-40.

³ Paul Tillich, *The Protestant Era*, çev. James Luther Adams (Chicago: The University of Chicago Press, 1948), 83.

bu açıdan doğaldır. Teolojiyle din felsefesinin kesiştiği temel unsurların başında Tanrı ve dini konu edinmeleri ve bunları aklı bir tarzda açıklamaları gelmektedir. Ancak iki disiplin arasındaki konuların benzerliği veya kesişmesi, onların aynı olduğunu göstermez. Zira iki disiplinin ortaya çıkış nedenleri farklı olduğu gibi, yöntemleri de farklıdır.

Birbiriyle uzlaşmaz gibi görünen *din* ve *felsefe* kavramlarının birleşmesiyle oluşan din felsefesinin doğal olarak, çift taraflı bir yönelimi bulunmaktadır. Biri, yöntemini aldığı *felsefe*, diğeri ise konusunu aldığı *dindir*. Dolayısıyla din felsefesinin varlığı, bir anlamda felsefe ve dine bağlıdır. Din olmadan üzerinde konuşacağı malzeme kalmayacağı, felsefe olmadan da temel prensiplerini elde edeceği yöntemi kaybolacağı için din felsefesi iki alana da muhtaçtır. Fakat din felsefesinin ağırlık merkezini, felsefe oluşturur ve oluşturması da gerekir.

Din felsefecisinin dinsel inanç ve pratikle olan ilişkisinde, var olan şeylerin ne olduğunu araştırması onun en önemli görevidir. Dolayısıyla din felsefecilerinin dini araştırma konusu yapmalarının gerekçesi, inanılan şeylerin mahiyeti, inanılan şeyle neyin kastedildiği ve niçin bu şeylere inanıldığını ortaya çıkarmaktır. Bir araştırmada din felsefecisi, sadece inananların ve teologların değil, aynı zamanda psikolog, antropolog, filozof, tarihçilerin de konuyla ilgili görüşlerini dikkate almalıdır. Fakat din felsefecisi bu kişilerden, bir yandan dinle ilişkili olan tüm geçerli anlayışların sonuçlarını içinde barındıran dinin kapsayıcı ve kuşatıcı anlamını araştırmak; öte yandan inançları savunmanın ve belli dinî inançların pratiklerini yerine getirmenin gerekçelendirmesini ortaya koymak açısından ayrılmaktadır. Din felsefecisine biçilen bu rol, dinî inançların temellerinin sağlam olup olmadığını araştırmayı, inancın rasyonel boyutunu ortaya koyarak onu gerekçelendirmeyi amaç edinmeyi din filozofunun görevi haline getirir. Ayrıca Tanrı hakkında konuşmanın imkânı ve bu imkânın tutarlı olup olmadığı, tutarsızlıklar varsa onları göstermenin de bu görev içerisinde değerlendirilebileceğini söylemek mümkündür.⁴ Din felsefecisine düşen başka bir rol de geçerli bir inancın şemalarının iskeletini sunmaktır. Bu inancı oluşturma değil, inancın zayıf ve kuvvetli yönlerinin çizgilerini belirlemektir. Burada din felsefecisi ile teolog arasında bir farklılık ortaya çıkmaktadır. *Teologlar* belli bir inancın hakikatlerini benimsemek ve bu doğrultuda inançların doktriner ve pratik işaretlerini geliştirmek veya genişletmek için çeşitli görevler üstlenmelerine rağmen, *din felsefecileri* belli bir inancın hakikatlerini önceden varsaymaktan uzak durmaya çalışır. Ayrıca *din felsefecileri* var olan inançları kullanarak doğru bir inancın nasıl geliştirilebileceğini düşünürler.⁵

Sonuç olarak, din felsefesinin teolojiye yaklaşma riski veya ona doğru *dümeni kırması* açısından bakılmış olmalı ki, din felsefesi, laik/seküler teoloji, teorik teoloji,

⁴ David A. Pailin, *Groundwork of Philosophy of Religion* (London: Epworth Press, 1986), 1.

⁵ Pailin, *Groundwork of Philosophy of Religion*, 2-3.

inanç felsefesi olarak nitelendirilmiştir.⁶ Ancak -her ne kadar pratikte aksine örnekler bulunsa bile- din felsefesinin tanımı, mahiyeti ve konuları ele alış biçimi yani yöntemi, onun bu şekilde isimlendirilmesine engeldir. Bu bağlamda, din felsefesinin teolojiyle olan ilişkisini ortaya koymak, bu sorunun çözümü için önemli ipuçları verecektir. Bu çalışmada teolojiyle din felsefesinin ilişkisi bir *rasyonalist* filozof olarak G. W. F. Hegel (1770-1831) ile *varoluşçu* teolog olarak kabul edilen Paul Tillich (1886-1965) merkezinde ele alınmaya çalışılacaktır. İki düşünürün görüşleri betimleyici bir tarzda ortaya konmaya çalışılacak, zaman zaman değerlendirmelere yer verilecektir. Sonuç bölümünde ise genel hatlarıyla bir mukayese yapılmaya çalışılacaktır.

1. HEGEL'DE TEOLOJİ-DİN FELSEFESİ İLİŞKİSİ

Genel olarak kabul edilen görüşe göre Hegel (1832) ile birlikte bir disiplin olarak ortaya çıkan ve sistemleştirilen din felsefesi, tarihî açıdan İlk Çağ'a kadar geri götürülen felsefi veya doğal teolojiyle çok yakın bir ilişki içerisinde olmuştur.⁷ Bu yakın ilişkinin en tartışmalı süreci, Aydınlanma ve sonrasında ortaya çıkmıştır.⁸

Din felsefesinin ortaya çıkış sürecinin izlerini, Hegel'in Aydınlanma'nın Tanrı'ya ve dine yönelik eleştirileri üzerinden sürmek mümkündür. İlk olarak, Hegel'in Horkheimer ve Adorno'nun *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'ne ilham veren Aydınlanma eleştirisini bu anlamda ciddiye almak gerekir. Hegel, din felsefesinin temel konusunun Tanrı'nın doğası ve gerçekliği olduğunu düşünmektedir. Ona göre, din felsefesi, ilgisini tamamen din fenomeniyle sınırlandırmamalı, daha ziyade, dinin kendisi ve insanların Tanrı ile ilişkisini de dikkate almalıdır. Tanrı'nın gerçekliği sorunu geleneksel olarak felsefenin içinde metafizik ve doğal teoloji yoluyla yapılmıştır. Kant'ın eleştirileriyle bu disiplinler ve Hıristiyanlığın tarihsel temeli, Lessing gibi eleştirilenler tarafından ciddi bir şekilde sorgulanmış, ayrıca Aydınlanma tarafından tercih edilen rasyonel veya doğal bir dinin alternatifi Hume tarafından altüst edilmiştir. Tüm bunlarla birlikte, din felsefesi, doğal teolojinin gözden düşür(ül)müş metafiziklerine bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır.⁹

⁶ Bk. Dumery, "Bir Din Felsefesi Mümkün müdür?", 110; Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 74; Aydın, *Din Felsefesi*, 14; Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* (İstanbul: Şehir, 2000), 9-10; Raymond Vancourt, "Hegel'in Din Felsefesi", çev. Zeki Özcan, *Din Felsefesi Yazıları I* (İstanbul: Alfa, 2001), 29.

⁷ Teolojinin ilk nüvelerinin İlkçağlara kadar geriye uzandığına dair yetkin çalışmalara verilecek iki örnek için bk. Edward Caird, *The Evolution of Theology in the Greek Philosopher* (Glasgow: James Maclehose and Sons, 1904); Werner Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, çev. Edward S. Robinson (London: Oxford University Press, 1948).

⁸ Ayrıntılı olarak bk. Abdurrahman Aliy, *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş* (İstanbul: Pinhan, 2017).

⁹ Peter C. Hodgson, *Hegel and Christian Theology: A Reading of the Lectures on the Philosophy of Religion* (New York: Oxford University Press, 2005), 12-13.

Hegel'e göre, ne klasik metafizik, ne Aydınlanma'nın rasyonel teolojileri, ne ahlakî postülaların Kantçı doktrini¹⁰ ne de Schleiermacher'ın teolojiyi dinî duygulara yöneltmesi, Tanrı'ya olan inancın tatmin edici açıklamalarıdır. Aslında o, kendi başına postkritik bir spekülative teoloji yaratarak, dinin kavramsal temellerini kurtarmaya ve yeniden kazanmaya çabalamıştır. Hegel'in meşhur *Din Felsefesi Dersleri* adlı eserinin temel gündeminin bu olduğunu savunan Hodgson'a göre, Hegel'in din felsefesi, Tanrı hakkında postmetafizik bir düşünme biçiminin mümkün olduğunu ve dinin psikolojik, etik ve estetik tecrübesinin yanında, benzersiz bir bilinç şekli olduğunu iddia eden farklı bir tür felsefi veya spekülative bir teolojidir.¹¹

Hegel, inancın muhakeme ile ölçülmesi gerektiğini iddia eden Aydınlanma'nın yolunu şaşırdığını söyler. Ona göre, Aydınlanma düşünürlerinin tinsel tecrübenin gerçekliğine saldırımlarının nedeni, bütün gerçek düşüncelerin yalnızca duyuşsal algılardan kaynaklandığını savunmalarıdır. Bu bir anlamda, inancın tamamen ortadan kaldırılması demektir. Aydınlanma bu yönüyle, insanın öz bilgisinin mutlak ve tinsel olanla irtibatını koparacaktı. Ayrıca Hegel'e göre Aydınlanma, dinî inancın boşluğunu doldurabilecek bir inanç sistemini ortaya koymada da başarısız olmuştur.¹² Hegel, Aydınlanma'nın inanç üzerinde karşı konulamaz bir otoritesinin bulunduğunu, bu otoritenin inanca karşı davranışı, güven ile dolaysız pekinliğin birliğini parçaladığını savunmaktadır. Ayrıca insanın tinsel bilincini duyuşsal gerçekliğin bayağı düşünceleri ile kirlettiğini, insanın boyun eğişindeki dingin ve güvenli ruhunu, anlama gücünün, iradenin ve gerçekliğin boşluğu ile yok ettiğine inanmaktadır.¹³

Ayrıca Hegel'in eleştirileri çerçevesinde Aydınlanma'nın genel sorunu şöyle ifade edilebilir: Tanrı merkezli bir anlayıştan insan merkezli bir anlayışa geçişin önemli duraklarından biri olan Aydınlanma için din, tabiat yasaları gibi olayların uzantısı olarak algılanmaktaydı. Bu nedenle doğal hukuk, doğal yasa vb. gibi din de doğal akılla bilinebilecek bir unsur olarak görüldü. İnsan, kendi içinde amaç olmaya başlayınca din asıl canlılığını kaybetmiştir. Böyle olunca, din tekbencilliğine (solipsizm) esir olur ve kendini doğru yargılayamaz. Ayrıca farklı insanlarla iletişim kurması iyice güçleşir. Bu nedenle olsa gerek, Kant'ta olduğu gibi, Hegel'de de Aydınlanma, henüz ergin olamamış bir entelektüel ve tinsel özgürlük projesi niteliğindedir. Fakat Hegel açısından, kendine ihanet etmiş olan Aydınlanma, ortaya

¹⁰ Hegel, "akıl Kantçı eleştirisi nedeniyle, Tanrının varoluşuna ilişkin bu deliller reddedilmekte, tabiri caizse hurdaya çıkarılmaktadır" diyerek Tanrı hakkındaki Kantçı agnostisizmi eleştirmektedir. Bk. G. W. F. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadioğlu (İstanbul: Pinhan, 2016), 176.

¹¹ Hodgson, *Hegel and Christian Theology*, 13-14. Hume'un Aydınlanma Dönemine etkisi ve bu dönem hakkındaki ayrıntılı bilgi için bk. Habib Şener, *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (İstanbul: Ötügen, 2014), 17-43.

¹² Dorinda Outram, *Aydınlanma*, çev. Sevda Çalışkan - Hamit Çalışkan (Ankara: Dost, 2007), 138-139.

¹³ G. W. F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea, 1986), 348-349.

çıkardığı bağımsız ve kendi kendine yeten insan imajının tabiatı sebebiyle dinî misyonunu eksik bırakmıştır.¹⁴

Hegel'in uzlaştırıcı düşünceleri açısından bakıldığında, din felsefesine, dinle felsefenin veya dinle bilimin arasındaki kopukluğu giderme ve onları barıştırma görevi yüklenmiştir. Ona göre din felsefesi, iki alan arasında bulunan uçurumu kapatmaya çalışmalı, dini bilme cesareti, özgürlük ve hakikatin cesaretini ilham etmelidir. Dini yeniden düşüncenin konusu yapmak suretiyle bir din felsefesi yapma amacı güden Hegel, Hıristiyanlık ile bilim arasındaki çatışmayı önlemek için dinin tarafında yer alarak tartışmaya katılmış olur.¹⁵

Hegel, 1821 den sonra din felsefesi adıyla vermiş olduğu derslerde, Hıristiyanlığın formunu koruyarak içeriğinin felsefi olarak yeniden ele alınabileceğini göstermeye çalışmıştır. Hegel, Kantçı agnostisizmi kendi sistemine, genel olarak, 'numen âlemi ve dinî değerleri teorik akıl tarafından temellendirmek zorsa, o halde değerler silsilesi olan dini, şeklen benimseyelim ancak bu değerlerin içeriğini aklın alanına taşıyarak felsefi tarzda yorumlayalım'¹⁶ şeklinde taşımıştır. Hegel, dinî sahayı felsefi tarzda ele almanın iki türlü olabileceğini savunur. Birincisi, din, insan aklına doğal olarak anlaması gereken hakikatler sunar. İkincisi ise bilen özne olarak insan ve aklının Tanrı'nın bir ışığı olmasıdır. Buradan dinin akla yakınlığı ve aklın dini anlama ve yorumlama yeteneği olduğu sonucu çıkar. Hegel'e özgü bir rasyonalizm olarak bu rasyonalizm, Rönesans'tan Descartes'e, Aydınlanma'dan Kant'a kadar, farklı biçimlerde değişen akıl-iman arasındaki farklılıkları dışta tutarak, dini akılda uzlaştırmaya çalışan düzlemsel bir rasyonalizmden ziyade, farklılıklardan onları uzaklaştırarak birlik çıkaran küresel bir rasyonalizm olarak görülmüştür. Dolayısıyla din felsefesi, Rönesans sonrasında modern felsefeyle birlikte özellikle de Aydınlanma Dönemi'nde iman-akıl/din-felsefe arasındaki sahayı ayıran düzlemsel rasyonalizme karşı ve Hegel'in geliştirdiği küresel rasyonalizm içerisinde ortaya çıkmıştır.¹⁷

Din felsefesini "rasyonel formda ilahî olanın somut ideasının ele alınış biçimi olarak, Tanrı anlayışının kavramlaştırılması"¹⁸ şeklinde nitelendiren Hegel, dinle ilgili araştırmaya özel bir yer ayırmanın gerekli olduğunu söyler ve ilk olarak, teoloji ile din felsefesi arasında bir ayırım yapar. Tanrı'nın doğasını felsefenin içeriği haline getiren Wolffçu anlayışın rasyonel düşüncenin ilminden ziyade, anlamının ilmi olarak değerlendirilebileceğini söyler. Bunun kendi ilim anlayışıyla (yani din felsefesiyle) aynı hedefte olmadığını ve aslında Wolff'un kendisini, içeriği ve nesnesi Tanrı olan bir teoloji içerisinde gördüğünü dile getirmektedir. Burada Hegel, din

¹⁴ Outram, *Aydınlanma*, 139-140.

¹⁵ Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 21.

¹⁶ Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 26.

¹⁷ Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 26-27; krş. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 21.

¹⁸ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 16.

felsefesinin ilgisinin bu anlamda sadece Tanrı olmadığını, onun içeriğinin din olduğunu söyleyerek, teolojiden ayrı bir yaklaşım tarzı benimsediğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre, Wolffçu anlamda teoloji, anlamanın bir ilmi olduğundan Tanrı kavramı anlamanın soyut özünün arınmış sonucuyla sınırlandırılır. Bu nedenle de Tanrı, anlamanın özü olarak anlaşıldığı müddetçe, *Tin (Geist)* olarak anlaşılmayacaktır. Dolayısıyla Hegel, bu anlamdaki bir Tanrı ile veya nesne olarak Tanrı ile ilgilenmeyecektir. Onun ilgilendiği Tanrı, bunlardan ziyade kendi cemaati içinde olan bir Tanrı olmaktadır.¹⁹ Sonuçta Hegel'in din felsefesi anlayışında Tanrı ve din, sadece bir nesne değil, aynı zamanda bir özne olarak da işlev görmektedir. Ayrıca onun düşüncesinde Tanrı, tin, düşünce ve akıl olarak hem kendisinde kendisi için hem toplumda hem de insanda yaşayan özne-nesnedir. Bu, Hegel'in din felsefesini doğal teolojiden ayıran en önemli yöndür.²⁰ Hegel'e göre, insanın Mutlak karşısındaki tutumuyla yani dinle ilgilenen din felsefesi, doğal teoloji gibi yalnızca Tanrı ile değil, aynı zamanda insanın Tanrı karşısındaki tutumuyla da ilgilenmektedir.²¹ Bu çerçevede, Hegel'e yönelik 'din felsefesini metafizik ve doğal teolojiyle özdeşleştirdiği'²² eleştirisini de sürekli olarak göz önünde tutmanın faydalı olacağı muhakkaktır.

Hegel, dine sahip kişiler için, Tanrı'nın ne olduğunun bilindiğini, öznel bilinçte varsayılan bir muhteva olduğunu, ancak ilmî açıdan 'Tanrı' kavramının henüz gerçek muhtevasını elde etmemiş genel ve soyut bir isim olduğunu savunur. Çünkü ona göre, ilmî gelişme ve Tanrı'nın ne olduğuna dair bilgi, yalnızca din felsefesidir. Tanrı'ya ilişkin farkındalığa ancak din felsefesinin sayesinde erişilebilir.²³ Bu nedenle Hegel, Tanrı'nın varlığının delillerinin büyük önem arz ettiğini düşünmektedir.

Din felsefesinin Tanrı'yı ispatlama²⁴ arzusunun bulunduğunu iddia eden Hegel, kendi araştırma/soruşturmasının tam da bu noktadan başlatılması gerektiğini öngörür. Felsefenin dışındaki diğer bilimlerin nesnesi önceden benimsendiğinden dolayı, felsefeye karşı bir üstünlük elde etmiş gibi görünebildiklerini söyler. Aritmetikte sayıların, tıpta hastalıkların ve geometri de mekânın önceden verildiğini örnek olarak sunmaktadır. Ona göre, felsefenin nesnesi bu şekilde ön kabullere dayanmaz ve dayanmamalıdır. Din felsefesinin ilk görevi, verili olmayan kendi nesnesini ispatlamasıdır. Buradan din felsefesinin varlığını ortaya koymadan önce, var olduğunu ispatlaması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, din felsefesinin kendi var oluşu, kendi varoluşunu ispatlama gerekliliğinden sonra gelmektedir.

¹⁹ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 12-13. Hegel'in Tanrı düşüncesine dair ayrıntılı bilgi için bk. Şahin, *Hegel'in Tanrısı*.

²⁰ Bk. Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 39.

²¹ Vancourt, "Hegel'in Din Felsefesi", 26.

²² Aliy, *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş*, 31.

²³ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 138.

²⁴ Hegel, bunu serimlemek için Tanrı kanıtlanması olarak özel bir kitap bile yazmıştır. Bk. G. W. F. Hegel, *Tanrı'nın Varoluşunun Tanıtları Üzerine Dersler*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea, 2017).

Dolayısıyla din felsefesinin imkânı bu sorunların çözümüne bağlıdır.²⁵ Ancak Hegel, “kavrayan aklın pozitif dinle hiç ilişkisi yoksa ya da din sadece bir duygu ise, o zaman din felsefesi doğrudan imkânsızdır; çünkü onun imkânını göstermek için, önce o engellerin bertaraf edilmesi gerekir.”²⁶ şeklinde de bir uyarı yaparak sorunun tek taraflı olmadığını göstermeye çalışır.

Hegel, Tanrı bilgisinin teoloji olarak isimlendirildiğinde, rasyonel teolojiyle kendi anlayışının aynı safta bulunuyormuş izlenimi verdiğini ancak bunun yanıltıcı olduğunu da ifade eder. Ona göre, Tanrı’nın tabiatı olarak kabul edilen şey, evrensel kabul edilen bir içeriktir. Hıristiyanlıkta içerikten anlaşılması gereken ise Tanrı’nın kendini açığa vurduğu şeydir. Kilisenin dogmatik sistemi, Tanrı’nın tabiatının insanla ilişkisine ve insanın Tanrı ile ilişkisine dair bir içeriktir. O, Aydınlanma ile birlikte saf düşünce yoluyla bu içeriğe karşı çıkmadığını, Tanrı kelâmını farklı biçimlerde yorumlamak için çeşitli anlayışların meydana çıkmasıyla rasyonel teolojinin oluştuğunu söyler. Ayrıca, kilisenin belirlediği dogmaya karşı çıkmadığını ve rasyonel teolojide çeşitli yorumlarla yazılı metnin açıklanmaya çalışıldığını dile getirir. Görünüşte anlama sadık kalınmış olsa bile, fiiliyatta başka fikirlerin gelişmeye başladığını, İncil hakkındaki yorumların kitabın içeriğini değil, yorumlandıkları çağın düşüncesini ortaya koyacağını vurgular. En çelişkili görüşlerin teologlar tarafından yorumlanmasıyla Kutsal Kitap’ın temele alınarak açıklandığını, tüm sapkın düşüncelerin kiliseyle birlikte kitaba uydurulduğunu ve böylece aslında Kutsal Kitap’ın *takma bir buruna* dönüştüğünü savunur.²⁷

Hegel din felsefesi ile rasyonel teoloji ve kilisenin pozitif doktrini arasında nasıl bir yakınlık olduğu hususunda da net bilgiler verir. Ona göre din felsefesi, rasyonel teolojiden ziyade, kilisenin pozitif doktrinine daha fazla yakındır. Hegel, kendi ifadeleriyle bunu şöyle dile getirir:

*Teoloji sadece Ben’in soyutlamasına, bu boşluğa ya da eksikliğe neden olan salt rasyonel teoloji değildir. Bir içeriğe sahip olan başka bir teoloji daha vardır ve bu içerik, bizim pozitif dinin içeriği olarak adlandırdığımız kilise doktrinine bağlı içeriktir. Din felsefesi, rasyonel teoloji olarak adlandırılan şeyle aynı tarafta duruyormuş gibi görünüp gerçekte onun karşısında yer alıyorsa, bu durumda din felsefesi, kilisenin pozitif doktrinine riayet eden teolojide daha fazla karşıymış gibi görünür. Ama ilk ilişki açısından ters bir durum söz konusu olduğu gibi, burada da görülecektir ki, din felsefesi pozitif doktrine çok daha fazla yakındır.*²⁸

İnanç ile aklın arasındaki karşıtlığın, Hıristiyan kilisesinde üretilen eski bir karşıtlık olduğunu iddia eden Hegel, Kilise’nin, felsefenin kendi inanç sistemini yıkmasından korktuğundan felsefeye düşman olduğunu savunur. Genel olarak kabul edilen yaklaşımın aksine, rasyonel teolojinin felsefeye yakın değil, düşman olduğu-

²⁵ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 25.

²⁶ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 25.

²⁷ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 17-18.

²⁸ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 21.

nu söyler. Çünkü ona göre bir muhteva ancak felsefe aracılığıyla doktrine girebilir. Dolayısıyla rasyonel teoloji, akıl adına içeriğe yönelik her açıklamayı şaşırtmaca ilan eder. Hegel, kilisenin inanç sistemiyle din felsefesinin ilişkisini ele alırken, sistemini üzerine kurduğu *Tin* kavramı üzerinden bir açıklama yapar. Kilisenin inanç sisteminin herhangi bir boşluğa değil de bir içeriğe sahip olmasından dolayı, birbirinden farklı ve özleri birbirine karşı olan ilâhî akıl ve insanî akıl şeklinde iki tür akıl; ilâhî bir Ruh ve insanî bir Ruh şeklinde iki Ruhun (*Tin*) var olamayacağını savunur. Ona göre, insanî akıl, insandaki ilahî olan taraftır. Ruh ilâhî olarak isimlendirildiğinde, bu dünyanın çok ötesinde bir ruh değil, her yerde hazır ve nazır olan bir Tanrı olarak hep yaşayan bir Tanrı'dır, ruh içinde faal ve aktif olarak var olan bir Tanrı'dır. Dolayısıyla din, insanî değil ilâhîdir.²⁹ Hegel'in bu düşünceleri, Tanrı'nın doğada, tarihte, sanatta, devlette vb. var olduğunu aslında *Tin* yoluyla her şeye kattığını ve her şeyde olduğunu göstermektedir. Hegel'in bu tavrının felsefi bir tavırdan ziyade, teolojik bir tavır alışının arka planını vermesi açısından da önemlidir. Ayrıca, onun din felsefesinin 'laik teoloji' olarak adlandırılmasının da, bir anlamda, gerekçelerinden birini oluşturduğunu söylemek bir abartı sayılmasa gerektir.

“Dogmatik teoloji ile din felsefesi arasında keskin bir ayrım yapıldığı sürece, ne Patristik ne de Skolastik zamanlarda herhangi bir din felsefesini katı bir şekilde tanıyamayız”³⁰ şeklindeki uyarıdan hareketle, Orta Çağ'da din felsefesi sayılabilecek bir faaliyet ile teolojinin mutlak bir ayrımından bahsetmenin doğru olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Orta Çağ'da teolojinin felsefeleştirildiğini, felsefenin de teolojileştirildiğini düşünen Hegel, Anselm, Abelard ve Aquinas gibi isimlerin rasyonel teolojinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığını, kendi döneminde ortaya çıkan bazı teolojik yaklaşımların da felsefeyi teolojinin hizmetinde görmeye devam ettiklerini düşünür.³¹ Ona göre, din felsefesiyle felsefe aracılığıyla rasyonelleşen teoloji arasında, Tanrı ve din fikrinin formuyla ilgilenmek açısından bir benzerlik; fakat iki disiplin arasında bu düşüncenin içeriği açısından önemli farklar bulunmaktadır. Rasyonel teolojinin düşünce için akıldan hareket ettiğini ama sonuçta Tanrı'nın akılla bilinemeyeceği fikrine geri döndüğünü savunan Hegel'e göre, din felsefesi bu konuda ısrarcıdır. Tanrı bilgisi, dini belirlediği için ve din felsefesi bu görevi üstlendiğinden dolayı, Tanrı bilgisini felsefe ile temellendirmek gerekecektir.³² Hegel, “Felsefi kavrama göre Tanrı Ruhtur[Tindir], somuttur ve Ruhun[Tinin] ne olduğunu daha açık olarak sorarsak; Ruhun[Tinin] temel kavramı-

²⁹ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 21.

³⁰ Otto Pfeleiderer, *The Philosophy of Religion on The Basis of Its History* (London: William and Norgate, 1886), 1/2.

³¹ Ortaçağ'da felsefenin çoğunlukla teolojik çalışmalara bir hazırlık niteliğinde görüldüğüne dair bk. Maurice de Wulf, “Western Philosophy and Theology in the Thirteenth Century”, *The Harvard Theological Review* 11/4 (Ekim 1918), 423.

³² Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, 41.

nın, gelişimiyle bütün bir din doktrinini inşâ eden şey olduğu ortaya çıkar.”³³ diyerek dinî doktrini inşâ edenin Tanrı olduğunu söylemiş olur. Oysa teologlar Hegel’e göre, dinin Tanrı bilgisini belirlediğine inandıkları için sürekli olarak akla ancak sınırlı bir yer verebilmişlerdir. Yine de dogmatik teolojiye nazaran bu rasyonel teoloji, din felsefesine daha yakın durmuş gibi görünse bile, akıl ve iman, din ve felsefe arasında bir ayırım görmeyi sürdürmektedir.³⁴ Aslında Hegel, rasyonel teolojinin akıl-iman, din-felsefe veya din-bilim arasında ayırım görmediği ve bunları birleştirmenin/uzlaştırmanın amacını güttüğü için olsa gerek, rasyonel teolojiyi din felsefesinden uzaklaştırmaktadır. Ayrıca din felsefesine, karşıtmiş gibi görünen bu alanları bir araya getirme görevi yüklemektedir.

Hegel, kendi din felsefesi anlayışının Aydınlanma teolojisi denilen teolojiyle ortak zeminde olduğunu ve burada aklın bir faktör olması gerektiğini düşünür. Yorumlanacak şeyin akla uygun olması gerekliyse, Kutsal Kitap’ın belirli bir ifadesi, hareket noktası olarak belirlenmeden, dinin özgür ve açık bir şekilde akıldan hareketle gelişebileceğine inanır. Hegel, sadece Aydınlanmacı rasyonel teoloji ile değil, aynı zamanda felsefeyi açıkça reddedip, aklı bir tarafa iterek bir dinî inanç sistemini, ispatlayıcı gücünün mutlak egemenliğinden yola çıkarak inşa etmeye çalışan teolojiyle de ilgilenir.³⁵

Hegel’e göre, genelde felsefe özelde ise din felsefesi, hakikate akıl aracılığıyla yaklaşmasına rağmen, teoloji hakikate iman ve duyguyla yaklaşmaktadır. Hakikatin ifade edilmesinde mecazî ve sembolik bir dil kullanan teolojinin karşısında felsefe düşünsel ve spekülâtif bir dil kullanmaktadır.³⁶ Rasyonalist bir filozof olarak Hegel’in varlık ve öz karşısındaki tutumu Tillich’in tutumundan belirgin bir şekilde farklılaşacaktır. Çünkü Hegel, Varlık karşısında özü savunmuş ve özü varlığın altına yerleştirmiş bir anlamda, varlığı öze feda etmiştir.³⁷ Fakat Tillich, bu bağlamda varoluşu yaklaşımının temeline koymuş varoluşu dikkate almayan bir teolojinin sürdürülemeyeceğini savunmuştur. Tillich’in varoluşçu teoloji anlayışının açıklanması bu farkın belirginleşmesine katkı sağlayacaktır.

2. PAUL TILLICH’TE TEOLOJİ-DİN FELSEFESİ İLİŞKİSİ

Paul Tillich, teoloji ile din felsefesi arasındaki sınırları belirginleştirmeye çalışmış XX. yüzyılın büyük bir varoluşçu teologudur. Tillich’in büyüklüğü, metafizikle teoloji arasındaki sınırın keşfinde yatmaktadır.³⁸ Tillich, tarihsel araştırmalarında Augustine’den beri iki önemli çizginin bulunduğunu, bunlardan birinin özcü çizgi

³³ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 40.

³⁴ Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, 41-42; krş. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 21-22.

³⁵ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 18.

³⁶ Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, 50.

³⁷ Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji* (Ankara: Elis, 2003), 43.

³⁸ J. Heywood Thomas, “Paul Tillich”, çev. Mehmet Dağ, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/ (1978), 240.

diğerin varoluşçu çizgi olduğunu kendi teoloji anlayışının bu iki çizgiyi birleştirmeye çalıştığını ifade eder. Bazen kendisini ‘varoluşçu filozof’ olarak veya daha iyi bir tercihle ‘varoluşçu teolog’ olarak nitelendirir.³⁹

Tillich’in düşüncelerinde teolojinin konumu, görevi ve din felsefesinden farkını tespit etmek, iki disiplinin sınırlarının ayırt edilmesinde belirgin bir rol oynamaktadır. Onun düşünceleri üzerinden ilk önce felsefe ve teoloji arasındaki önemli gördüğümüz üç farkı ele aldıktan sonra, din felsefesi ile teoloji arasındaki ilişkiye değinmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Felsefe ve teolojinin her ikisinin de varlık sorusunu sorduklarını, ancak varlığa farklı açılardan baktıklarını söyleyen Tillich’e göre felsefe, var olmanın yapısıyla, teoloji ise bizim için var olmanın anlamı ile ilgilenir. Varlığa karşı bakış açısından kaynaklanan farklılıktan teoloji ve felsefe ilişkisinde uzak ve yakın eğilimler ortaya çıkar.⁴⁰ İki alan arasındaki birinci fark, filozof ve teologun bilişsel tutumlarındaki farktır. Felsefi yanımlar tarafından yönlendirilmiş olsa bile, varlık ve yapılarına karşı nesnel tutumunu sürdürmeye çalışan filozof, nesnel gerçeklik vizyonunu tahrip edecek kişisel, sosyal ve tarihsel koşulları dışarda tutmaya çalışır. Teolog ise oldukça farklı bir şekilde, nesnesinden bağımsız değil, aksine onun içinde yer almaktadır. Bu durum, teologun nesnesine tutku, korku ve sevgi ile bakmasına neden olur.⁴¹ Bu, filozofun aşkı ya da nesnel gerçekliğe olan tutkusu gibi değil, kişisel gerçeği kabul etmeyi seven sevgidir.⁴² Dolayısıyla teologun temel tutumu, sunduğu içeriğe bağlılık şeklinde tezahür eder.⁴³ Bu açıdan bakıldığında, teologun neden *ıçe dönük bir eleştiri* diyebileceğimiz bir eleştiriyi yapamadığı anlaşılabilir. Zira teologun ‘öznel hakikat’ e olan bağlılığı, teslimiyeti gerektirir eleştirelliği değil.

Tillich, teolog ve filozof arasındaki ikinci farkın kaynakları arasındaki fark olduğunu düşünür. Filozofun bir bütün olarak realitenin yapısını keşfetmek için gerçekliğin tümüne baktığını, bilişsel işlevinin gücüyle varlık yapısına nüfuz etmeye çalıştığını söyler. Ona göre teolog ise nihayetinde kendisini ilgilendiren şeyin tezahür ettiği yere bakmalı ve tezahürünün ulaştığı ve kavradığı yerde durmalıdır. Bilgisinin kaynağı evrensel işaretler değil, “forma/bedene dönüşen işaretler” yani belirli bir tarihsel olayda kendisini gösteren işaretlerdir.⁴⁴

Tillich’e göre, felsefe ve teoloji arasındaki üçüncü fark içeriklerindeki farktır. Aynı nesne hakkında konuşsalar bile, farklı bir şey hakkında konuşurlar. Varoluşun kategorileri ve fizikte veya psikolojide görüldüğü gibi nedensellik ile ilgilenen filo-

³⁹ Paul Tillich, “Philosophical Background of My Theology”, *Philosophical Writings*, ed. Gunter Wenz (Berlin-New York: De Gruyter-Evangisches Verlagswerk GmbH, 1989), 1/416.

⁴⁰ Bk. Tillich, *The Protestant Era*, 85-86.

⁴¹ Tillich, bu konuyu müstakil olarak ayrı bir kitapta ele almaktadır. Bk. Paul Tillich, *Aşk, Güç ve Adalât: Ontolojik Tahliller ve Etik Yaklaşımlar*, çev. Ruhattin Yazoğlu - Bozkurt Koç (İstanbul: Yeni Zaman, 2004), 119 vd.

⁴² Bk. Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 107.

⁴³ Paul Tillich, *Systematic Theology* (Chicago: The University of Chicago Press, 1967), 1/23.

⁴⁴ Tillich, *Systematic Theology*, 23.

zof, biyolojik veya tarihi zamanı analiz eder, astronomik ve mikro kozmik alanı tartışır. Epistemolojik konuyu ve insan ve toplum arasındaki ilişkiyi betimler. Birbirlerine bağımlı ve bağımsız olmaları açısından hayatın ve ruhun özelliklerini ortaya koyar. Filozof bir taraftan doğayı ve tarihi, karşılıklı sınırlarında tanımlarken bir taraftan da var olma var olmamanın mantığına ve ontolojisine nüfuz etmeye çalışır. Tüm bunlar felsefi iddiaların kozmolojik yapısını yansıtmaktadır. Teolog ise aynı kategorileri ve kavramları “yeni bir varlık” arayışıyla ilişkilendirir. İddialarının *soteriolojik* (kurtuluş öğretisi) bir karakteri bulunur. Neden ve sonuç serisinin temeli olan *prima causa* (ilk neden) ile ilgili nedensellikten bahseden teolog, sonsuzluğa ilişkin zamanla, insanın varoluşsal yalnızlığıyla ilgili alanla ilgilenir.⁴⁵

Tillich, felsefe ile teolojinin farklarını belirginleştirmek istese bile birbirinden koparmayı asla hedeflemez. Çünkü ona göre felsefe ile teoloji arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Eğer iki disiplin arasındaki ilişki koparsa hem felsefe hem de teoloji fakirleşir ve bozulur. Felsefe teolojiden bağımlı koparırsa, ya felsefenin bizi ciddi anlamda politik, antropolojik veya dini ilgilendiren herhangi bir problemle uğraşmasını yasaklayan mantıksal pozitivistliğe dönüşür. Ya da her zaman düşüncenin bıçağını keskinleştiren ama asla kesmeyen sadece bir epistemoloji haline gelir. Çünkü bizi ilgilendiren bir gerçeğe doğru ilerlemek, cesaret ve tutku gerektirir. Ya da bir felsefe tarihine dönüşür. Ya da geçmiş çağlardaki bir felsefi görüşü sadece aktaran, kendisini bir mesafede gören, teolojik zemin ve güçten yoksun, varoluşsal temeli bulunmayan bir felsefe tarihine dönüşür. Eğer teoloji kendisini felsefe ilgidenden tamamen koparırsa, teolojik bir dürtü olmaksızın felsefe kadar zayıf ve çarpıtılmış hale gelir. Böyle bir teoloji, Tanrı’dan diğerler varlıklar gibi bir varlık olarak bahseder, tüm varlıklar, yıldızlar, insanlar ve hayvanlar gibi varlık yapısına tabidir, en yüksek varlık kendisi değildir, varlığın anlamı değildir ve dolayısıyla merhametli bir tiran, bizi çok ilgilendiren, ama nihayetinde şartsız olmayan bir güç olarak karşımıza çıkar.⁴⁶ Böyle bir teolojinin günümüz varoluşsal sorunlarına çözüm sunamayacağını ve asıl işlevini yitirdiğini düşünür. Varoluşu dikkate almayan teolojinin kendisini var kılamayacağına inanan Tillich, yokluğun tehdidinde direnen gücün Yaratıcı olarak Tanrı sembolünde gizli olduğunu savunur. Sonuçta Tillich’in varoluşçu teolojisi, felsefe olmadan ya eksik kalacak ya da kendisini var kılamayacaktır.⁴⁷

Tillich, teolojinin sonsuz hakikat ile zamansal durum arasında gidip geldiğini, bu nedenle görevinin de bir taraftan ilâhî mesajın hakikatini ifade etmek, diğer taraftan da bu hakikati zamana göre yeniden yorumlamak olduğunu söyler. Bu iki unsuru teolojisinin temel hedefine yerleştirmeye ve bunları bir araya getirmeye

⁴⁵ Tillich, *Systematic Theology*, 24.

⁴⁶ Tillich, *The Protestant Era*, 89; Thomas, “Paul Tillich”, 205.

⁴⁷ Latif Tokat, “Paul Tillich”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, thk. Şamil Öçal (İstanbul: İnsan, 2015), 4/694.

çalışan Tillich'e göre, teolog 'teoloji dairesi'nin sınırları içinde faaliyet yapmalıdır. Tillich'in bu düşüncesi, teologun görevini, din felsefesinin görevinden ayırdığını göstermektedir.⁴⁸ Tarihî süreç içerisinde teolojilerin bir çoğu, ya hakikati ifade edemedikleri ya da zamana uygun yorum yapamadıkları için başarısız olmuşlardır.⁴⁹ Teolojinin bu durumu aslında kendisini diyalektik bir konuma yerleştirmektedir. Eğer teoloji, bunu başarabilirse hem hakikatin feda edilmesini önleyecek hem de zamanına hitap ederek varoluşsal sorunlara çözüm bulabilecektir.

Teolojinin statüsü değiştiği için bağımsız bir bilim olamayacağına inanan Tillich'e göre, teoloji Tanrı hakkında eleştirel ve güncel bir tarzda konuşmaktan ve onu temellendirmekten uzak durmamalıdır. Her ne kadar vahyin içeriğini dile getirirse bile, dil açısından çağı yakalayamayan geleneğin içeriğinin yeniden ele alınması gerekir. Bu açıdan aktüel teoloji günümüzdeki insanların varoluşsal durumu ile vahyedilmiş hakikat arasında bir bağlantı kurmalıdır ve bunu da ancak metafizik, ahlâk, sanat, hukuk gibi insan bilimleriyle (manevî bilimlerle) iletişime geçerek yapabilir.⁵⁰ İmanın sistematik bir şekilde incelenmesi olan teolojinin, sadece geleneksel formülleri muhafaza ederek ve yorumlayarak yetinmek yerine, yeni bir dil ve söylem aramak ve üretmek zorunda olduğunu söyleyen Tillich, nasıl bir teolojinin olması gerektiği konusunda belli sınırlar çizmektedir. Ona göre Tanrı'nın değişmez özünü belli inanç sistemi içinde vurgulayan geleneksel teoloji, ezililik iddiasında bulunur. Hâlbuki teoloji, dinin gerçek bir eleştirisi olmak durumundadır. Ancak bu, geleneksel ve tarihsel teolojiyi görmezlikten gelme anlamına gelmemelidir. Dolayısıyla güncel, canlı ve eleştirel bir teoloji ile tarihsel ve geleneksel teoloji arasında bir dengenin kurulması gerekmektedir.⁵¹

Tillich, klasik teolojinin yetersizliğini dile getirerek onun aşılması gerektiğini düşünür. Çünkü ona göre, fail olarak Tanrı, herhangi bir nesneden farksız gördüğü için beni bir nesne haline getirir ve Mutlak Alim ve Mutlak Kadir olduğu için de beni özneliğimden yoksunlaştırır. İsyân edip *onu* bir nesne haline getirmeye çalışsam da bu nafil bir uğraştır ve sonuç başarısız olur. Dolayısıyla Tanrı, diğer varlıkların özneliği ve özgürlüğü olmadan aleyhinde oldukları bir varlık gibi görünür ve böylece Tanrı yenilmez bir zorba haline gelir. Bu, Nietzsche'nin söylediği tarzda, hiç kimsenin Tanrı'nın Mutlak ilminin ve Mutlak Kudretinin sadece bir nesnesi haline getirilmeye katlanamadığı için öldürülmek zorunda kaldığı bir Tanrı'dır.⁵²

⁴⁸ Thomas, "Paul Tillich", 205.

⁴⁹ Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, 180-181.

⁵⁰ Zeki Özcan, "Türkçe'ye Çevirenin Önsözü", *Din Felsefesi*, Paul Tillich, (İstanbul: Alfa, 2000), 8.

⁵¹ Özcan, "Türkçe'ye Çevirenin Önsözü", 10.

⁵² Paul Tillich, *Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk (İstanbul: Okuyan Us, 2014), 183; Tillich'in Tanrı anlayışı hakkında bk. Ruhattin Yazoğlu, "Paul Tillich'in Tanrı Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/ (2004), 137-150.

Zorunlu olarak imandan hareket eden ve soyut sembollerin kabulünü içeren teolojinin⁵³ görevinin sembollerle Kutsal Kitap ifadeleri arasında ilişki kurmak olduğunu iddia eden Tillich'e göre, tarihsel, coğrafi ve kültürel çevrenin etkisinin önemli olduğu insanlarla Tanrı'nın karşılaşmalarından sonraki şahitliklerin toplamı, Kutsal Kitap'ın özünü oluşturmaktadır. Bizler, kendi tecrübelerimizle bu şahitliğe nüfuz edemeyeceğimiz için bu görev teolojiye düşmektedir. Bu bağlamda teolojiye düşen görev, kendi tecrübelerimizle Kutsal Kitap'ın temeli olan bu şahitlikler arasında bir ilişkinin nasıl kurulabileceğini göstermektir.⁵⁴ Kısacası Tillich'in teoloji anlayışı, dini, modern meselelere uygun bir dilde sunabilmek amacıyla en ilginç gayretlerden biri olarak görülmüş *Din Felsefesi* adlı eseri de yeniden yorumlama gayretinin hareket noktası olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵ Ancak bu onun din felsefesinden uzaklaştığı veya din felsefesini teolojiye indirmediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü ona göre din felsefesi ile teoloji arasında konu ve yöntem açısından önemli farklar bulunmaktadır.

Tillich, *Theology of Culture* adlı eserinin ilk bölümlerinin birini din felsefesinin türlerine ayırmaktadır. Ona göre, tarihsel süreçte yaygın olarak iki tip din felsefesi olagelmıştır. Bunlardan birincisi, ontolojik din felsefesi diğeri ise kozmolojik din felsefesi yaklaşımıdır. Bu iki tip din felsefesinin aslında, Tanrı'ya yönelik iki farklı yaklaşım tarzının sembolize edilmiş halidir. Tanrı'ya yönelik ilk yaklaşım tarzı yabancılaşmanın üstesinden gelmedir. Burada insan Tanrı'yı keşfederken bir taraftan da kendisini keşfeder. Kendisini aşmasına rağmen, kendisiyle aynı olan, yabancılaşsa bile, ondan kopmayan kopması mümkün olmayan bir şeyin idrakine varır. Bu bir yönüyle, ontolojik din felsefesini sembolize eden bir yaklaşımdır. İkinci yaklaşım tarzında ise Tanrı ile karşılaşan insan, aslında bir yabancı ile tesadüfi olarak karşılaşmıştır. Dolayısıyla birinci yaklaşım tarzında olduğunun aksine, Tanrı ile insan birbirine ait değildir. Burada kesinlik olmadığı için, Tanrı kaybolabilir ve Tanrı'nın doğası hakkında 'olası' açıklamalar yapılır. Bu yaklaşım tarzı ise kozmolojik din felsefesini sembolize eder. Tillich birinci yaklaşıma St. Augustine'i ikinci yaklaşıma ise Thomas Aquinas'ı örnek olarak vermektedir. Tillich, buradan hareketle kendi din felsefesi anlayışının temellerini şekillendirmeye çalışır. Ontolojik yaklaşım tarzının bütün din felsefeleri için esas olduğunu, bu temelden yoksun olacak kozmolojik yaklaşımın dinle felsefe arasında kapanmaz çatlaklar oluşturacağını iddia eder. Ontolojik yaklaşım üzerine bina edilecek bir kozmolojik din felsefe-

⁵³ Paul Tillich, *Din Felsefesi*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa, 2000), 107. Tillich'in varoluşçu teolojiye dair düşünceleri için bk. Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji* (Ankara: Elis, 2003); Paul Tillich'in iman anlayışı ve akıl-iman ilişkisi hakkındaki görüşleri için bk. Habib Şener, "Paul Tillich'te Akıl-İman İlişkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 39-61.

⁵⁴ Özcan, "Türkçe'ye Çevirenin Önsözü", 13-14.

⁵⁵ Fernand Ouellet, "Fransızca'ya Çevirenin Önsözü", çev. Zeki Özcan, *Din Felsefesi*, Paul Tillich, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa, 2000), 34.

sinin, seküler kültür ile din arasında bir köprü kurmada öncülük yapabileceğine inanır.⁵⁶

Tillich, vahiy ile dini birbirinden ayırarak, din felsefesinin konusunun din olduğunu ve bunun da aslında din felsefesinin problemini içerdiğini ileri sürmektedir. Tek ve faal ilahî bir müdahaleyi ifade eden vahiy ve kurtuluş gibi kavramların manevî fiiller ve kültürel yaratmalar serisini dile getiren din kavramının karşıtı olduğunu savunur. Vahyi Tanrı'nın faaliyeti dini ise insanî bir faaliyet olarak gören Tillich, dinin bir kültürden vahyin ise kültürün ötesinden söz ettiğine inanır.⁵⁷ Ona göre;

*Din, kendine 'din' adını verdiğimizde gerçek özüne ulaştığını hisseder. Bu nedenle, din, din felsefesine kapılarını kapar ve teoloji sadece vahyin bilgisi olduğu ölçüde, özellikle teolojiyi benimsemeye hazır olur. Sonuç olarak din felsefesi, dinin karşısında kendini, şu iki şeyden birini yapmak zorunda hisseder: Ya kavramak istediği nesneyi veya kendini dışlamak. O, dinin vahiy olma iddiasını göz önüne getirmezse nesnesini kaybeder ve gerçek dinden söz edemez; bu iddiayı kabul ettiği zaman teoloji olur.*⁵⁸

Din felsefesinin bu iki yöntemi de kullanamayacağını söyleyen Tillich, eğer din felsefesi, birinci yolu seçerse yani nesnesini dışlarsa, din felsefesinin amacına yaklaşacağını ama ulaşamayacağını; ikinci yolu tercih ederse yani kendisini dışlarsa, o zaman da din felsefesinin tüm gayretinin hem kendisini hem de genel felsefeyi dışlamakla sonuçlanacağını savunur.⁵⁹

Tillich'in düşüncesinde, din felsefesi ile teolojinin birbirinden *tamamen* bağımsız olduğunu düşünmek hata olacaktır. Ona göre, tinsel hayatın tasavvurunda, felsefe, tinsel hayat tarihi ve sistematik olmak üzere üç unsur bulunmaktadır. Bunlar birbirinden ayrılmaz bir ilişki içindedir. *Felsefede* anlam alanını ve kategorisini geliştirmeye; *tinsel hayat tarihinde* deneysel bilimlerin sunduğu veriyi anlamaya ve organize etmeye çabalarız; *sistematikte* ise özün felsefî kavramına ve tinsel hayat tarihi açısından ele alınan tarihi veriye dayanırız. Örneğin sanat felsefesi, sanat tarihi, normatif estetik teorisi; bilim felsefesi, bilim tarihi ve normatif bilim teorisi; din felsefesi, dinler tarihi ve sistematik din teorisi yani teoloji üçlüsüne sahibiz. Teoloji, din kavramının somut tasavvurunun normatif ve sistematik bir biçimde sunulması iken, din felsefesi ise dinî işlevin ve bu işlevin kategorilerinin teorisidir. Dinin manevî tarihi bu iki disiplinin arasındadır. Din kavramının din tarihindeki ferdi olarak gerçekleşmesini, dinin özel tarihi eleştirel biçimde kavrayarak, uygun ve sistematik bir çözüme yöneltir. Dinin normatif, manevî, tek bir biliminin iki unsuru, teoloji ve din felsefesidir. Bu iki disiplinin birbirinden ayrılamayacağını ve

⁵⁶ Paul Tillich, *Theology of Culture* (London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1964), 10-11; bu bölümün Türkçe çevirisi için bk. Paul Tillich, "İki Tip Din Felsefesi", çev. Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 331-344.

⁵⁷ Tillich, *Din Felsefesi*, 37-38.

⁵⁸ Tillich, *Din Felsefesi*, 38.

⁵⁹ Tillich, *Din Felsefesi*, 38.

birbirlerini etkilediklerini söyleyen Tillich, iki disiplinin dinin özel tarihine etki ettikleri gibi, onun etkisinde de kaldıklarını söyler. Bilim felsefesi, normatif bilimden; hukuk felsefesi, normatif hukuktan ayıramayacağı gibi, din felsefesinin de teolojiden ayıramayacağını ve bu ayrımın gerçekte bir temelinin olmadığını sadece daha anlaşılır kılınması amacıyla yapıldığını iddia eder. Dolayısıyla her teoloji ona göre, *önceden varsayıldığı* dinin özüne, her din felsefesi de dinin normatif yönüne bağlıdır. İkisi de tinsel hayat tarihinin verilerinin kavranılmasına bağlıdır. Sonuç olarak, tinsel hayat tarihini ve teolojiyi görmezlikten gelmek, din felsefesinin belirsiz ve soyut bir duruma düşmesine neden olacaktır.⁶⁰

Tillich, teoloji ile din felsefesi arasındaki ilişkinin sürekliliğine vurgu yaparken, yöntem konusundaki farklılığa da dikkat çekmektedir. Din felsefesinin yönteminin insan bilimlerinin yöntemiyle genel olarak aynı, din bilimlerinin, teolojinin ve metafiziğin kullandığı tüm yöntemlerin ise din felsefesine yabancı olduğunu iddia eder. Din psikolojisi, din sosyolojisi, dinî antropoloji gibi *deneysel bilimlerin*, soyutlama, psikolojik anlama, teolojik yöntem ve nazarî yöntemin de din felsefesine yabancı olduğuna inanır. Ona göre, tüm bu yöntemler, insan bilimlerinin tutumundan farklıdır. Ancak bu yöntemler, yetkin bir şekilde doyurucu olmayı arzulayan yöntem gereken şeyleri sunduklarından dolayı göz ardı edilmemelidir. Psikolojik anlama yöntemi, manevî gerçekliklerin, özneye dolaysız bir biçimde verilmesi gerektiğini benimser. Dinler tarihi yöntemi, din kavramından, mümkün olan her dinî fenomeni düşünülür hale getirmesini ister. Din kavramını, doğruluğuna inanılan, vahyedilen, insanın kendi dininden hareketle keşfetmeye çalışmasından ibaret olan teolojik yöntem, öznel, psikolojik her arazdan bağımsız olarak itiraz götürmez bir şekilde geçerli olan bir öz kavramının bulunduğunu farz eder. Nazarî yöntem ise öz kavramından hem nesneyi hem de dinî fiili hesaba katmayı gerektirir. Dolayısıyla din felsefesinin yöntemi, tüm bu ihtiyaçlara cevap sunmak zorundadır ve bu yöntem din felsefesine özgü olmak durumundadır.⁶¹ Tillich'in, konumuzun sınırlarını aştığı için burada detayına giremeyeceğimiz, din felsefesine dair önerdiği yöntem eleştirel-diyalektik mantık ötesi yöntemdir.⁶²

Teolojinin gerçek ve sahte din arasındaki karşıtlığa bağlı olduğunu, ancak öz kavramının araştırılmasına müsaade ettiği için tutarlı olmadığını söyleyen Tillich'e göre teoloji, doğru ve yanlış belirleme gayreti olan *din* kavramını reddetmelidir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere, bu anlamda *din*, din felsefesinin konusunu, *vahiy* de teolojinin konusunu oluşturmaktadır. Bu nedenle teoloji, *din felsefesi* olmayı iddia etmemeli ve dinin kurallarının teorisi anlamında *teoloji* olmalıdır.⁶³

⁶⁰ Tillich, *Din Felsefesi*, 41-43.

⁶¹ Bk. Tillich, *Din Felsefesi*, 46-49.

⁶² Bk. Tillich, *Din Felsefesi*, 51-63.

⁶³ Tillich, *Din Felsefesi*, 48.

Sonuç olarak, varoluşçu bir teolog olarak Tillich, felsefi teolojisinin temelini insan ve Tanrı'yı koymaktadır. Varoluşsal teolojisi bu yönüyle bir taraftan tüm tartışmaların merkezi konumunda olan insanı dikkate alırken, diğer taraftan insandan, zamandan ve hakikatten koparılmamış olan Tanrı'yı temele almaktadır.

SONUÇ

Düşünce tarihine bakıldığında, hem teolojinin hem de din felsefesi *yapmanın* tarihi, İlkçağlara kadar geri götürülebilmektedir. Ancak sistematik bir din felsefesinin ortaya çıkışı, Aydınlanma dönemi ve sonrasına denk gelir. Hegel ile birlikte sistematikliğine ve disiplin haline kavuşan din felsefesinin en yakın ilişki içinde olduğu alan hiç şüphesiz teoloji olmuştur. Açıkça görüldüğü üzere, Hegel'in din felsefesi faaliyetlerinin temelinde, özellikle Aydınlanma ile zirveye taşınan doğal teolojinin gözden düşürülmüş metafiziklerine rasyonel bir alternatif arama gayreti yatmaktadır. Hegel, klasik metafiziğin, Aydınlanma'nın rasyonel teolojilerinin, Kant'ın ahlak teolojisinin ve teolojiyi dinî duygulara yönelten yaklaşımların, Tanrı'ya olan inancı yeterince tatmin edici açıklamalar yapamadıklarını savunarak yeni bir felsefi yaklaşımla Tanrı'yı açıklama gayretine girer ve bunun da ancak din felsefesiyle olabileceğine inanır. Benzer şekilde Tillich de Tanrı'yı, imanı klasik teizmle açıklama uğraşlarının başarısızlığını Thomasçı gelenek üzerinden izah etmeye çalışır. Ayrıca pozitivistin akıl anlayışını reddederek, teolojiden tamamen bağıni koparmış bir felsefenin Tanrı'yı ve varoluşu açıklayamayacağını iddia eder. Bu bağlamda iki filozofun da ortak noktasını oluşturan en önemli unsurlardan biri, klasik teolojiye yönelttikleri eleştiri ve onun yetersizliğidir.

Tillich, teoloji ve din felsefesinin dinin normatif, manevî, tek bir bilimnin iki unsuru olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla ona göre birbirleriyle yakından ilişkili olan bu disiplinler, bir taraftan birbirlerini etkilemekte diğer taraftan da dinin özel tarihine etki ederler ve dinin etkisinde kalırlar. Teolojilerin, önceden benimstedikleri dinin özüne, din felsefelerinin de dinin normatif yönüne bağlıdır. Hem teoloji hem de din felsefesi, tinsel hayat tarihinin verilerinin kavranılmasına bağlı olmak durumundadır. Aksi takdirde tinsel hayat tarihini ve teolojiyi göz ardı etmek, din felsefesinin belirsiz ve soyut bir duruma düşmesine sebebiyet verecektir.

Nasıl ki bilim felsefesi, normatif bilimden; hukuk felsefesi de normatif hukuktan bağımsız değilse, aynı şekilde, din felsefesinin de teolojiden bağımsız olamayacağını söyleyen Tillich'e göre, din felsefesinin konusunu din, teolojinin konusunu da vahiy oluşturmaktadır. Teoloji, doğru ve yanlışın kriteri olarak kendini gösteren dini kabul etmemelidir. Bu yüzden teoloji, dinin kurallarının teorisi anlamında *teoloji* olmalı *din felsefesi* olmayı iddia etmemelidir.

Tillich'in hakikatin ifade edilmesinde teolojinin mecazi ve sembolik dili kullandığını iddia etmesi, Hegel ile benzer yönünü ortaya koymaktadır. Felsefenin ise haki-

kati ifade ederken sembolik dilden ziyade düşünsel bir dili kullanması da aynı şekilde iki düşünürün ortak sayılabilecek noktalarından biri olarak görülebilmektedir.

Hegel'in Aydınlanma'ya yönelik eleştirilerinin merkezinde, Mutlak'ın görmezlikten geldiği, dinin yok sayılmaya çalışıldığı düşünceleri bulunmaktadır. Bu nedenle de din felsefesinin bu sorunu aşma adına bir çözüm olabileceğini düşünen Hegel, aslında Tanrı'nın her şeyde olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Tillich'in de Thomasçı gelenekle başlayan insanın hem Tanrı'ya hem de kendisine yabancılaşmasının ve pozitivizmin teknik aklının insanı Tanrı'dan ve varoluştan uzaklaştırdığını ifade etmesi iki düşünürün de kaygılarının benzer olduğunu göstermektedir. Hem Hegel hem de Tillich'in din felsefesini teolojiden ayırma çabasına girdiklerini ancak, Tillich'in iki disiplini daha fazla yakınlaştırdığını söylemek mümkündür. Ancak, Hegel'in rasyonalist ve özcü olduğunu dolayısıyla rasyonel bir din felsefesi koymaya çalıştığını Tillich'in ise varoluşu esas aldığı için varoluşsal bir din felsefesinin temsilcisi olduğu söylenebilir. İkisinin de Hıristiyanlığı temele aldığı Hıristiyanlıktan hareketle bir din felsefesi kurmaya çalıştıklarını söylemek, abartı kabul edilmemelidir. Bunun da objektif olması gerektiği iddia edilen din felsefesinin ruhuna uygun bir tutum olmadığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak belirli bir dinî gelenek içerisinde farklı ortam ve gerekçelerle ortaya çıkan teoloji, kendisini şekillendirdiği dinden tevarüs ettiği temel inanç ve öğretilerinin kavramsal gelişimi ve tüm bunların sistemleştirilmesiyle ilgili bir disiplindir. Bu nedenle teoloji, doğduğu dinî ortamın gerektirdiği tartışmalar çerçevesinde, ortaya koyduğu tüm iddialarını temellendirmek ve meşrulaştırmak için yine kendi dinî geleneği içindeki kutsal metinlere ve bazen doğruluğu kabul edilmiş öğretilere başvurmak suretiyle varlığını kazanmış ve korumuş olur. Bazen de dinî hakikatlerin gerekçelerini ortaya koymak için, evreni müşahede ederek akli yollarla herkesin bileceği şeylere müracaat etmektedir. Teoloji bu yönüyle 'inanç dairesi' içinde kalmak durumundadır. Ancak din felsefesi, böyle olmak zorunda değildir. Bu anlamda din felsefesinin belirli bir dinî geleneğin içine hapsedilmesi ve yerel olarak değerlendirilmesi -her ne kadar Hegel de Tillich de sadece Hıristiyanlık geleneği içinden hareket etse de- doğru değildir. Dolayısıyla din felsefesi, entelektüel ve akademik bir faaliyet olarak görülmelidir. Din felsefesi, kendi kültürel havzasında bulunan dini merkeze alabilir, ancak diğer dinleri de dikkate almak zorundadır.

KAYNAKÇA

Aliy, Abdurrahman. *Felsefenin Tanrısı: Felsefî Teolojiye Giriş*. İstanbul: Pinhan, 2017.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İFAV, 2002.

Bayraktar, Mehmet. *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Fecr, 1997.

- Caird, Edward. *The Evolution of Theology in the Greek Philosopher*. 2 Cilt. Glasgow: James Maclehose and Sons, 1904.
- Dumery, Henry. “Bir Din Felsefesi Mümkün müdür?” çev. Zeki Özcan. *Din Felsefesi Yazıları I*. İstanbul: Alfa, 2001.
- Gusdorf, Georges. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa, 2000.
- Hegel, G. W. F. *Din Felsefesi Dersleri*. çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan, 2016.
- Hegel, G. W. F. *Tanrının Varoluşunun Tanıtları Üzerine Dersler*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea, 2017.
- Hegel, G. W. F. *Tinin Görüngübilimi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea, 1986.
- Hodgson, Peter C. *Hegel and Christian Theology: A Reading of the Lectures on the Philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Jaeger, Werner. *The Theology of the Early Greek Philosophers*. çev. Edward S. Robinson. London: Oxford University Press, 1948.
- Ouellet, Fernand. “Fransızca’ya Çevirenin Önsözü”. çev. Zeki Özcan. *Din Felsefesi*. Paul Tillich, çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa, 2000.
- Outram, Dorinda. *Aydınlanma*. çev. Sevda Çalışkan - Hamit Çalışkan. Ankara: Dost, 2007.
- Özcan, Zeki. “Türkçe’ye Çevirenin Önsözü”. *Din Felsefesi*. Paul Tillich. İstanbul: Alfa, 2000.
- Pailin, David A. *Groundwork of Philosophy of Religion*. London: Epworth Press, 1986.
- Pfleiderer, Otto. *The Philosophy of Religion on The Basis of Its History*. London: William and Norgate, 1886.
- Şahin, Naim. *Hegel’in Tanrısı*. Konya: Çizgi, 2001.
- Şener, Habib. *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Şener, Habib. “Paul Tillich’te Akıl-İman İlişkisi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 39-61.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Şehir, 2000.
- Thomas, J. Heywood. “Paul Tillich”. çev. Mehmet Dağ. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/ (1978), 201-243.

- Tillich, Paul. *Aşk, Güç ve Adalaet: Ontolojik Tahliller ve Etik Yaklaşımlar*. çev. Ruhattin Yazoğlu - Bozkurt Koç. İstanbul: Yeni Zaman, 2004.
- Tillich, Paul. *Din Felsefesi*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa, 2000.
- Tillich, Paul. “İki Tip Din Felsefesi”. çev. Aliye Çınar. *Uludağ Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 331-344.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu, 2014.
- Tillich, Paul. *Olmak Cesareti*. çev. F. Cihan Dansuk. İstanbul: Okuyan Us, 2014.
- Tillich, Paul. “Philosophical Background of My Theology”. *Philosophical Writings*. ed. Gunter Wenz. Berlin-New York: De Gruyter-Evangelisches Verlagswerk GmbH, 1989.
- Tillich, Paul. *Systematic Theology*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Tillich, Paul. *The Protestant Era*. çev. James Luther Adams. Chicago: The University of Chicago Press, 1948.
- Tillich, Paul. *Theology of Culture*. London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1964.
- Tokat, Latif. “Paul Tillich”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. thk. Şamil Öçal. 4/691-721. İstanbul: İnsan, 2015.
- Tokat, Latif. *Varoluşçu Teoloji*. Ankara: Elis, 2003.
- Türker, Ömer. “Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 17-40. Ankara: İSAM, 2013.
- Ural, Şafak. “Felsefe ve Teoloji”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 73-81.
- Vancourt, Raymond. “Hegel’in Din Felsefesi”. çev. Zeki Özcan. *Din Felsefesi Yazıları I*. İstanbul: Alfa, 2001.
- Wulf, Maurice de. “Western Philosophy and Theology in the Thirteenth Century”. *The Harvard Theological Review* 11/4 (Ekim 1918), 409-432.
- Yazoğlu, Ruhattin. “Paul Tillich’in Tanrı Anlayışı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/ (2004), 137-150.